

CANVI ECONÒMIC I ACTITUDS POLÍTIQUES

Reflexions sobre les causes de la revolució del 1868

per JOSEP FONTANA

El problema que planteja a l'historiador l'anàlisi de les causes d'un moviment revolucionari és d'una gran dificultat, agreujada per la manca de precisió d'una sèrie de conceptes. Comencem pel mateix significat de la paraula "revolució", que, segons el diccionari, vol dir: "Canvi fonamental en l'organització política, en el govern o constitució d'un estat; alçament encaminat a aconseguir aquest canvi". Els dos exemples que ens dóna Fabra són: "La revolució de setembre [del 1868]. La revolució francesa". Tant la definició com els exemples estan d'acord amb l'ús habitual dels historiadors; però la veritat és que aquest ús implica una imprecisió molt greu, que ens fa confondre almenys dues coses qualitativament distintes.

Una accepció de la paraula "revolució" es refereix a la mena de canvi que transforma a fons la societat en què té lloc, que es manifesta en enfrontaments de classe, modifica essencialment la relació entre els diversos grups socials i el poder, i sol comportar transformacions considerables en l'estructura de l'economia, i especialment en la propietat dels mitjans de producció. Això s'aplica a fets històrics com la revolució francesa del 1789 o la revolució russa del 1917. És pensant en aquesta mena de revolucions que Marx escrivia aquelles famoses paraules del prefaci a la *Contribució a la crítica de l'economia política*: "En un determinat estadi del seu desenrotllament, les forces productives materials de la societat entren en contradicció amb les relacions de producció existents o, cosa que no és sinó la seva expressió jurídica, amb les relacions de producció dins les quals s'havien mogut fins aleshores. De formes de desenrotllament de les forces productives que eren, es transformen en obstacles a elles. Aleshores s'obre una època de revolució social. El canvi en la base econòmica transtorna més o menys ràpidament tota

l'enorme superestructura".¹ Aquesta formulació esquemàtica ha d'ésser completada amb altres textos de Marx que ens expliquen com les contradiccions de la base econòmica donen naixement a unes concepcions del món i transporten el conflicte al terreny de les superestructures, que és on es manifesta obertament i conscientment. "Sobre les diferents formes de propietat, sobre les condicions d'existència social, s'eleva tota una superestructura de sentiments, d'illusos, de maneres de pensar i de concepcions filosòfiques particulars. La classe entera les crea i les forma sobre la base d'aquestes condicions materials i de les relacions socials corresponents. L'individu que les rep per tradició o per educació pot imaginar-se que constitueixen les veritables raons determinants i el punt de partida de la seva activitat".²

Però aquest esquema no serveix per a explicar-nos fets d'abast més elemental, com és ara els moviments revolucionaris que impliquen un simple canvi polític, sense modificar essencialment ni la societat ni la base econòmica. Tal és el cas de l'altre exemple de Fabra: la revolució de setembre del 1868.

Hi ha, per tant, una mena de revolucions profundes i trasbalsadores, que Marx anomena "socials", i n'hi ha d'estrictament "polítiques", que només produeixen canvis de superfície. Convé, ara, d'introduir un altre element en l'anàlisi. Gramsci distingeix entre unes transformacions econòmiques "orgàniques" (relativament persistents, amb una durada de dècades, i que causen canvis considerables en l'estructura de l'economia) i unes altres de merament "conjunturals". Segons Gramsci, els canvis orgànics "donen lloc a la crítica històrico-social que s'adreça als grans agrupaments, més enllà de les persones immediatament responsables i del personal dirigent", mentre que els fenòmens de conjuntura "donen lloc a una crítica política mesquina, quotidiana, que s'adreça als petits grups dirigents i a les personalitats que tenen la responsabilitat immediata del poder".³ Potser caldria matisar aquesta polarització en dos casos extrems, però la diferència és important, ja que ens permetrà de distingir, per exemple, entre les reaccions dels camperols d'Antic règim davant unes dificultats temporals (una mala collita, amb la fam que sol comportar) i la lenta formació d'una consciència de l'explotació feudal-senyorial. Dues índoles diverses de fenòmens econòmics suscitaran reflexos político-ideològics distints.

Ara: en tota revolució hi sol haver una barreja de motivacions que deriven de conflictes orgànics i d'altres que han nascut de problemes es-

1. C. MARX, *Contribución a la crítica de la economía política*, Madrid, A. Corazón, 1970, p. 37.

2. C. MARX, *El dieciocho Brumario de Luis Bonaparte*, Barcelona, Ariel, 1968, p. 51.

3. A. GRAMSCI, *Note sul Machiavelli, sulla politica e sullo stato moderno*, Torino, Einaudi, 1966, p. 41-42.

trictament conjunturals. Els fets històrics, com a fets socials, no són mai simples. Les forces socials que hi actuen, fins i tot quan ho fan unides darrera unes mateixes banderes i seguint unes mateixes consignes, poden representar nivells de problemes objectius (i de reflexos de consciència) molt diversos. Qui podria dubtar, per exemple, que la consigna d'«¡Abajo lo existente!», que tenia una significació de simple reformisme polític per a Prim, expressava una protesta social molt més radical per al proletariat andalús o català que va seguir-lo? En les grans revolucions socials les forces determinants són les que arrenquen dels conflictes orgànics, però uns fets econòmics conjunturals (una crisi cíclica) poden fer la funció d'espurna que encén la massa explosiva acumulada (el mal serà que sovint l'espurna sigui confosa amb el combustible). En les revolucions polítiques, en canvi, els factors econòmics actuen sobretot a nivells conjunturals: determinant els interessos dels grups dirigents i donant naixement a un malcontentament popular. Però trobem també que les motivacions que han dut a sumar-se al moviment determinats grups poden néixer d'uns problemes orgànics que creen una consciència encara imperfecta o limitada a un sector reduït de la societat, que no arribarà a imposar-se al moviment (com passaria amb la participació del proletariat en la revolució del 1868). Això dificulta l'establiment de distincions netes, però no ho fa impossible. El que cal és destriar al més clarament possible cada pla d'actuació, d'acord amb els objectius que mouen cada sector social participant (no de les consignes amb què expliquen la seva acció), i esbrinar quines són les motivacions concretes dels grups dominants, dels sectors que han aconseguit d'imposar llurs objectius i s'han emparat, directament o indirecta, del poder. O, si ho voleu dir d'una altra manera, quines són les transformacions efectivament realitzades. Amb aquest criteri em sembla difícil de confondre la revolució francesa del 1789 (amb l'accés de la burgesia al poder, la liquidació de la gran propietat aristocràtica, etc.), amb la revolució espanyola del 1868 (on les transformacions es reduïren a la conquesta d'unes quantes llibertats democràtiques, més o menys formals).

Caldrà, per tant, aplicar mètodes molt distints a l'estudi de les grans revolucions socials —on s'han d'analitzar els conflictes de la base econòmica, la formació d'una consciència col·lectiva, etc.— i al d'una revolució política, on els factors econòmics que actuen són conjunturals, per bé que uns tinguin un abast general (les crisis econòmiques, que creen malestar popular) i d'altres es redueixen a un sector determinat de la societat (actuant sobre els interessos concrets dels grups dirigents). Per a estudiar aquest darrer aspecte caldrà que vencem la maliança que Gramsci sentia per l'anàlisi del paper que tenen «l'interès personal o d'un petit grup»,⁴

4. *Ibíd.*, p. 32.

nascuda de l'experiència de veure habitualment confós el materialisme històric amb l'economicisme més vulgar. Un cop destriades les coses, no cal tenir por d'anomenar cada una pel seu nom i d'assignar a cada força el seu paper concret.

Penso que ningú no pot confondre la revolució espanyola de setembre del 1868 amb una d'aquelles grans revolucions "socials" de què parlàvem. És, tot just, un cop d'estat amb algunes pinzellades revolucionàries, aportades per sectors que han actuat secundàriament, a remolc dels nuclis dirigits, i que han perdut la partida. No cal cercar-li, doncs, causes econòmiques orgàniques (les soles que podem anomenar legítimament "causes"). Només hi trobarem, per una banda, els elements d'una crisi conjuntural que ha donat naixement a un ample malestar popular —han estat estudiats per Nicolás Sánchez-Albornoz⁵ i no valdrà la pena que ens n'ocupem ací— i, per l'altra, els factors que determinen l'actitud dels grups dirigits: dels sectors que s'empararan del poder i imposaran llurs programes polítics. El que trobarem, per tant, no seran les causes econòmiques d'una revolució, sinó les motivacions econòmiques d'un cop d'estat. Sembla una tasca menor; però potser val la pena de dur-la a terme, ni que sigui per tal d'evitar que continuïn subsistint les velles confusions.

Canvi econòmic

La manca de sèries estadístiques adequades fa molt difícil d'analitzar les fluctuacions de l'economia espanyola durant el segle XIX. La sèrie de preus de Sardà només ens proporciona uns índexs anuals, la qual cosa fa pràcticament impossible de bastir a partir d'ella una estimació dels cicles curts, que s'han de basar en índexs mensuals, que ens permetin de calcular les fraccions d'any. Un senzill periodograma ens fa veure que la sèrie de Sardà mostra unes fluctuacions d'amplitud aproximadament quinquennal, que vindrien a correspondre als cicles curts o *business cycles*. Sense tractar d'establir-ne la cronologia precisa, que cal deixar per al moment en què disposem de sèries mensuals, he eliminat aquests cicles mitjançant l'ús de mitjanes mòbils de cinc anys. Per a la investigació de les relacions entre canvi econòmic i fets polítics sembla evident que aquestes oscil·lacions curtes no poden tenir més que un interès secundari.

Descartades aquestes, no costa gaire de veure que, a la corba, hi roman un altre nivell d'oscil·lacions regulars, d'amplitud aproximadament

5. NICOLÁS SÁNCHEZ-ALBORNOZ, *El trasfondo económico de la Revolución*, "Revista de Occidente", VI (1968), núm. 67, p. 39-63. Reproduït posteriorment al volum col·lectiu editat per Clara E. Lida i Iris M. Zavala, *La revolución de 1868. Historia, pensamiento, literatura*, New York, Las Américas, Publ. Co., 1970.

decennal, que vindrien a correspondre als cicles de Juglar. Usant un procediment molt simple,⁶ he aconseguit de posar de relleu l'amplitud i regularitat d'aquestes fluctuacions, la qual cosa em permet una primera proposta de datació:

Fase ascendent	Fase descendent
	1812-1821
1821-1825	1825-1829
1829-1835	1835-1843
1843-1847	1847-1849
1849-1856	1856-1858
1858-1863	1863-1868
1868-1877	1877-1884

Aquestes oscil·lacions es dibuixen amb una claredat innegable, però no sembla tampoc que uns ritmes tan curts puguin tenir una influència decisiva en els processos de presa de consciència que condueixen a determinar l'adopció d'unes actituds polítiques. Fent un pas més enllà, les he eliminades també de la sèrie, de la qual havien estat ja restades les quinquennals, utilitzant ara unes mitjanes mòbils de deu anys. El doble procés de ribotejament de la sèrie ens deixa una corba on no resten sinó uns pocs moviments amplis i a llarg terme: una fase descendent des del 1812 fins cap al 1843 (amb una lleugera oscil·lació remanent en la dècada del 1830 al 1840), un ascens ràpid i sostingut des del 1843 al 1866 i una nova rama descendent que s'inicia el 1866 i es perllonga més enllà dels límits de la sèrie de Sardà (aparentment, fins al 1897). Sembla que el resultat a què hem arribat és el descobriment d'unes ones llargues coincidents amb els cicles Kondratieff. Les dates mateixes vénen a coincidir sensiblement amb les proposades per l'economista rus, partint de xifres de França, Anglaterra, Alemanya i Estats Units. La temptació de relacionar aquests cicles amb períodes històrics ben concrets ens porta, insensiblement, a atribuir-los alguna mena de paper causal. Però la veritat és que una hipòtesi cíclica com la de Kondratieff —un moviment per al qual no poden proposar-se explicacions raonables i satisfactòries, i que resta extern als fets que estudia l'historiador— sembla d'utilitat molt dubtosa.

Abandonant les fatalitats cícliques, alguns economistes s'han inclinat a cercar una altra mena de moviments, la característica essencial dels quals és, al meu entendre, que poden ésser explicats des de dins de l'eco-

6. Calculant el percentatge de desviació dels preus de cada any respecte de la mitjana dels deu anys precedents.

nomia. Tal és el cas, per exemple, dels anomenats cicles de Kuznets o, amb una expressió potser més feliç, perquè prescindeix del suposat caràcter autogeneratiu que suggereix la paraula cicle, *long swings* —ones llargues— de creixement.⁷ En aquest cas ens trobem davant una mena de moviment que pot explicar-se per factors endògens i que, a diferència del cicle tradicional, no presenta unes màgiques coincidències de país a país, sinó que, de l'un a l'altre, s'encavalla i contraposa, d'acord amb les evolucions concretes de cada economia. No és que vulgui dir que les investigacions sobre els *long swings* poden aplicar-se directament a la història de l'economia espanyola (per a escatir-ho necessitarem disposar d'un conjunt de sèries adequades, entre les quals és imprescindible que figurin les de l'evolució de la indústria de la construcció), sinó que el que em sembla és que pot adaptar-se, almenys, l'actitud que ha presidit la formulació d'aquestes hipòtesis. Cercar explicacions internes i abandonar el fàcil recurs al motor cíclic.

Tornem a considerar els tres llargs períodes que detectàvem en l'evolució de l'economia espanyola del segle *xxx*. Podríem parlar de fases de cicles Kondratieff i entrar en el joc quasi-delirant dels seus intents d'explicació. Mirant les coses així, l'economia espanyola resta víctima d'unes forces que, donada la universalitat dels seus ritmes, resulta lògic d'imaginar que neixen en economies més fortes i desenrotllades. Examinem, en canvi, aquestes mateixes fases des de dins de la història de l'economia espanyola: 1812-1843 és la crisi de l'antic règim, perllongada per la primera guerra carlina; 1843-1866 correspon a la primera gran onada de la industrialització espanyola (teixits i ferrocarrils), mentre que la fase descendent que s'inicia el 1866 i dura fins a finals de segle haurà d'explicar-se per la pèrdua d'impuls del creixement industrial i, alhora, per la greu crisi agrària que afectarà la producció de cereals espanyola. No pretenc que aquestes interpretacions siguin definitives ni que calgui considerar indiscutibles uns signes conjunturals establerts sobre la sola base dels preus, que sabem que poden marxar a ritmes molts distints del de la producció. Són, essencialment, hipòtesis de treball de les quals partir. D'aquesta manera, però, tractarem de trobar explicacions vàlides per a cada un d'aquests processos (explicacions internes, la qual cosa no exclou que valorem igualment les influències rebudes de l'exterior, però no pas per la corba de la conjuntura, sinó a través de la mesura de les relacions —comercials o d'inversions— que poden haver resultat afecta-

7. Sobre aquest tema vegeu els treballs següents: S. KUZNETS, *Long Swings in Population Growth and Related Economic Variables*, a "Economic Growth and Structure", New York, W. W. Norton and Co., 1965; MOSES ABRAMOVITZ, *Long Swings in American Economic Growth*, a Ralph Andreano (ed.), *New Views on American Economic Development*, Cambridge, Mass., Schenkman Publ. Co., 1965, p. 377-434; Id., *The Nature and Significance of Kuznets Cycles*, a "Economic Development and Cultural Change", IX (1961), p. 225-248, i, també d'ABRAMOVITZ, *The Passing of the Kuznets Cycle*, a "Economic", XXXV (1968), p. 349-367.

des), en comptes d'atribuir els canvis de signe a una mena d'obscura fatalitat que corre pel damunt dels homes i de llurs treballs. Que aquests canvis de signe es mostrin obertament i amb efectes espectaculars en el moment de produir-se una crisi cíclica (en les fluctuacions d'amplitud decennal i/o quinquennal), desencadenada per algun fet extern, i transmesa a través dels daltabaixos que acostumen a suscitar-se a la borsa i als sectors més especulatius del món dels negocis, no és sinó molt lògic. El que ja no fóra raonable seria confondre el signe amb la causa, la temperatura amb la malaltia: atribuir la recessió econòmica a la crisi, en comptes d'entendre que és la crisi la que depèn de l'estancament o retrocés de l'economia, que era latent des d'abans, i que sovint pot trobar-se reflectit amb anterioritat en signes més fiables que el dels preus. Aquestes reflexions, les voldria aplicar ara a un intent d'anàlisi de la fase de creixement lligada a la primera onada de la revolució industrial espanyola, que pot datar-se del 1840 al 1866.

Que aquesta etapa que va del final de la primera guerra carlina a la crisi del 1866 representa un llarg període de prosperitat, puntuat per crisis ocasionals en 1847-1849 i en 1856-1858,⁸ és un fet prou conegut. Pugué influir-hi, d'una manera que encara no és possible d'escatir, el fet de la desamortització, pel doble mecanisme de l'augment de la producció agrària (almenys, de la part comercialitzada de la producció agrària) i de la mobilització de capitals que, a través de l'estat, podien incidir en la revitalització de l'economia espanyola.⁹

Si ens guiàvem per la corba dels preus o per l'evolució de la borsa, pensariem en l'existència d'una ona ascendent que s'iniciaria cap al 1843 (o, alternativament, cap al 1849) i que no es trencaria més que en arribar a la crisi del 1866, la importància i intensitat de la qual ens és ben coneguda gràcies als excel·lents treballs de Nicolás Sánchez-Albornoz.¹⁰ Utilitzant altres indicadors, però, ens és possible de veure que

8. Nicolás Sánchez-Albornoz ha estudiat àmpliament les crisis de l'economia espanyola del segle XIX. Una identificació de les més importants, a través de la marxa de la borsa de Barcelona, es pot trobar també a J. FONTANA, *La vieja bolsa de Barcelona, 1851-1914*, a "Documentos y estudios" (Instituto Municipal de Historia, Barcelona), VIII (1961), p. 15-69. Amb posterioritat he trobat un llibret que pot il·lustrar sobre la crisi del 1857 a Barcelona: J. MAÑÉ y FLAQUER y J. SALA y FERRER, *La bolsa. Sus leyes, sus secretos y sus peligros*, Barcelona, "Diario de Barcelona", 1859. Sala era el comentarista de borsa del "Diario", i escrivia les interessants ressenyes financeres anuals dels seus almanacs.

9. El pressupost de l'estat espanyol, que era de poc més de 800 milions de rals el 1834, va pujar fins a més de 1.200 milions el 1845 i era de més de 2.500 milions els anys anteriors a la revolució del 1868. Un augment d'aquesta índole no pot haver deixat de repercutir en alguna manera en la marxa de l'economia del país.

10. *La crisis de 1866 en Madrid: la Caja de Depósitos, las sociedades de crédito y la Bolsa*, a "Moneda y Crédito", núm. 100 (1967); *La crisis de 1866 en Barcelona (Notas para su estudio)*, a *Homenaje a D. Ramón Carande*, Madrid, SEPSA, 1962, II, p. 421-436 (reproduït amb modificacions a la recopilació de treballs de l'autor *España hace un siglo: una economía dual*, Barcelona, Península, 1968) i *Las crisis de subsistencias de España en el siglo XIX*, Rosario, Instituto de Investigaciones Históricas, 1963.

la crisi del 1866 no va ésser sinó la manifestació oberta i esclatant d'una crisi més profunda, motivada pel retardament en el ritme de creixement de la industrialització.

Comencem examinant el primer component d'aquest procés industrialitzador: el creixement de la indústria tèxtil cotonera.¹¹ La dependència d'aquesta indústria de les seves importacions de cotó ens permet de mesurar per mitjà d'elles els ritmes de la seva evolució. Si agrupem les dades d'importació de cotó en floca per quinquennis i les comparem amb les dels anys 1835-1839 (preses com a base = 100), obtindrem les xifres següents:

Anys	Importacions de cotó	Creixement respecte del quinquenni anterior, expressat en tants per cent
1835-1839	100	—
1840-1844	159	59
1845-1849	253	59
1850-1854	376	49
1855-1859	544	45
1860-1864	473	13
1865-1869	485	2,5

Veiem, en primer lloc, que la dècada de 1840 a 1850 registra un creixement espectacular. I, si tenim en compte que aquesta indústria treballava gairebé íntegrament per al consum nacional (Miquel Izard ens diu que en una proporció del 99%), sembla clar que cal interpretar-ho com a signe d'un augment del consum interior i d'una major articulació del mercat nacional. A més, és raonable de pensar que aquest creixement industrial ha estat, al seu torn, factor de desenrotllament econòmic dins el marc espanyol, a través d'una sèrie d'encadenaments endarrera que, si no són els de la compra de la matèria primera essencial (el cotó era importat), són, en canvi, d'altres, com el del proveïment de productes alimentaris per al proletariat industrial català.

Però, en la dècada del 1850 al 1860, les xifres ens ho mostren, aquest creixement perdia impuls, i en la dècada següent una causa externa al sistema —la guerra civil nord-americana i la fam de cotó que produí— donà un gravíssim cop a aquesta activitat industrial, que inicià la seva pròpia crisi abans del 1866: almenys des del 1862.

Si la indústria tèxtil fou el primer sector on es manifestà l'ascens in-

11. M. IZARD, *La revolución industrial en España. Expansión de la industria algodonera catalana, 1832-1861*. Mérida, Venezuela, Universidad de los Andes, 1969; cl-clostilat.

dustrialitzador d'aquesta etapa, n'hi hagué un altre que, encavallant-se amb el progrés cotoner, vingué a promoure una fase de creixement més intensa encara, amb fortes inversions de capitals estrangers i considerables encadenaments endavant, ja que no endarrera: la instal·lació de la xarxa ferroviària, iniciada tímidament abans del 1850 i desenrotllada ràpidament en la dècada següent. Un altre indicador interessant (lligat en bona mesura a la instal·lació de la xarxa ferroviària, però que també reflecteix d'altres inversions en béns de producció) és el de les xifres d'importació de ferro estranger, la fluctuació de les quals no és gaire afectada, aquests anys, pel desenrotllament de la siderúrgia nacional, que es produirà més tardanament.¹² A continuació dono les xifres que indiquen l'expansió de la xarxa ferroviària (mesurada en quilòmetres de via construïts en cada període) i les importacions de ferro. En els dos casos les dades s'expressen en períodes triennals i són comparades amb les dels anys 1851 a 1853 (preses com a base = 100). Dono també, en tants per cent, el creixement de cada període respecte del trienni anterior.¹³

Anys	Construcció de la xarxa ferroviària	Creixement	Importacions de ferro	Creixement
1851-1853	100	—	100	—
1854-1856	161	61	139	39
1857-1859	330	105	468	237
1860-1862	834	153	648	38
1863-1865	1.107	33	804	24
1866-1868	288	— 73	258	— 68

Una cosa sobretot voldria remarcar en aquestes xifres: la data en què comencen a mostrar-se els signes de flexió. Les importacions de ferro atenyen el màxim creixement en el trienni 1857-1859 i inicien tot seguit una davallada cap a ritmes molt més baixos. La construcció de la xarxa ferroviària manté el seu impuls fins al trienni següent, 1860-1862, però davalla també ràpidament tot seguit. I aquí no cal anar a cercar l'explicació en factors externs, sinó que són interns, i ben interns: es

12. Vegeu les xifres que publica JORDI NADAL a *La economía española (1829-1931)* dins el volum col·lectiu *El Banco de España. Una historia económica*, Madrid, Banco de España, 1970, a les p. 363-365. Es pot veure que les xifres de producció siderúrgica espanyola es mantenen gairebé estables del 1861 al 1876-1877. Es aleshores quan comencen a augmentar, amb el progrés de la siderúrgia de Biscaia.

13. Les xifres amb què aquest quadre ha estat elaborat procedeixen del treball de JORDI NADAL, *Los comienzos de la industrialización española (1832-1868): la industria siderúrgica*, publicat al volum col·lectiu *Ensayos sobre la economía española a mediados del siglo XIX*, Madrid, Banco de España, 1970, p. 203-233. Els treballs de Jordi Nadal sobre la siderúrgia espanyola el segle XIX han renovat la història d'aquest sector, que es basava anteriorment en el llibre de Sánchez Ramos.

tracta, com és ben sabut, del fracàs de les empreses ferroviàries. Com remarca Rondo Cameron, de 1855 a 1865 s'havien produït considerables inversions de capitals estrangers en la construcció de la xarxa ferroviària espanyola; però, en iniciar-se l'explotació normal, hom pogué advertir que aquestes empreses produïen uns rendiments econòmics molt escassos.¹⁴

Un índex, que he establert basant-me en les dades d'explotació de les catorze companyies ferroviàries espanyoles més importants, ens mostrarà ben eloqüentment aquest fracàs. L'indicador que he triat per mesurar-lo és el del producte en pessetes per quilòmetre de via fèrria en explotació. La base de comparació (base = 100) és la mitjana aritmètica dels tres anys de 1865 a 1867.¹⁵

1861	110,1
1862	104,7
1863	101,9
1864	103,7
1865	105,3
1866	99,4
1867	99,4
1868	95,3
1869	102,3
1870	104,1
1871	109,6
1872	119,8

Del 1861 al 1868 hi ha, com es veu, un descens en els rendiments de l'ordre del 15%, descens que no serà recuperat més que després de la revolució.

La interpretació que sembla lògica és la de suposar que, a mesura que la xarxa ferroviària s'estenia més enllà dels trajectes millors, hi havia una disminució dels rendiments. Però la realitat és més complexa. Resulta que, malgrat l'extensió gradual de la xarxa, la dècada dels anys seixanta registra una minva *absoluta i global*, no solament relativa i per quilòmetre, de les xifres de passatgers i de càrrega trans-

14. RONDO E. CAMERON, *France and the Economic Development of Europe, 1800-1914*, Princeton, Princeton University Press, 1961, p. 265-269.

15. Totes les xifres sobre ferrocarrils que surten en aquest quadre i en els dos que segueixen immediatament han estat elaborades per l'autor sobre dades que apareixen a "Anuario de los ferro-carriles. Año primero (1874)", Madrid, Bailly-Baillière, 1874. Les catorze companyies en què es basa el primer quadre (tretze de les quals han estat usades per al segon) són les dels ferrocarrils de Langreo, de Barcelona a Sarrià, de Tarragona, Martorell, Barcelona, de Medina del Campo a Salamanca, de Sevilla a Jerez, de Saragossa, Pamplona, Barcelona, de Sevilla a Còrdova, de Barcelona a França per Figueres, de Tudela a Bilbao, d'Almansa, València, Saragossa, de Lleida, Reus, Tarragona, d'Alar del Rey a Santander i, finalment, les companyies del Nord d'Espanya i MZA.

portats. Pel que fa referència als passatgers, que en aquestes primeres fases de la història ferroviària espanyola proporcionaven una part considerable dels ingressos de les companyies, tenim les xifres següents, referides a les tretze companyies més importants i expressades en milions de passatgers transportats:

1863	9,48
1864	10,02
1865	9,51
1866	9,41
1867	8,86
1868	9,34
1869	8,64

Respecte del transport de mercaderies, m'he hagut de conformar amb una mostra molt més pobre, ja que es limita a les tres soles companyies de què he trobat dades (les dels ferrocarrils de Langreo, d'Alar a Santander, i de Madrid a Saragossa i Alacant —M.Z.A.—). Els resultats, expressats en milers de tones, són:

1864	1.117
1865	949
1866	954
1867	958
1868	785
1869	1.082

Si tenim en compte que aquestes dues sèries de xifres es refereixen a una xarxa ferroviària en expansió (en els anys de 1863 a 1867 s'han afegit a la xarxa ferroviària espanyola prop de 2.500 quilòmetres de via nova), els descensos de tràfic revelen no solament el fracàs de les noves construccions, sinó una disminució en les construïdes anteriorment, que només es pot explicar per una contracció en l'activitat econòmica general del país. Aquesta contracció dataria almenys del 1864, la qual cosa mostra que és també anterior a la crisi del 1866.

Totes aquestes dades, considerades conjuntament, ens mostren la necessitat d'analitzar en detall, i internament, els retardaments dels ritmes de creixement de l'economia espanyola, sense deixar-nos impressionar per les indicacions més superficials i espectaculars de la conjuntura. Per exemple, en el transcurs d'aquests mateixos anys que van del 1860 al 1866, quan els indicadors que hem analitzat ens mostren disminucions importants dels ritmes de creixement, la conjuntura, mesurada per l'índex de preus, ha experimentat un alegre i eufòric salt que es reflecteix en un augment del 25% en el nivell dels preus.

El programa polític de la revolució

Com és ben sabut, la revolució del 1868 no ha estat el producte d'unes circumstàncies immediates, sinó el resultat d'una llarga preparació conspirativa, iniciada pels progressistes des del 1863, quan van trobar-se tancats els camins normals d'accés al poder. Inicialment, el joc es reduí a un enfrontament dintre els grups dirigents de la política espanyola, sense que transcendís més enllà, cap a un poble que només compta com a públic que ovaciona el capítot vencedor. El cap més indiscutible de la conspiració, el general Prim, volia un moviment asèptic, realitzat sense cap mena de participació popular. El 14 de juliol escrivia des de Vichy: "Ya conoce Ud. mi tema: 'hagamos política fina'. ¡Ah, si fuese posible que yo mandara los movimientos del partido como pudiera ordenar los de un ejército!"¹⁶ I a Villarejo de Salvanés, el gener del 1866, durant un dels seus frustrats intents d'assaltar el poder amb l'ajut de l'exèrcit, hauria dit explícitament: "que no quería que el pueblo tirase el trono por el balcón, y que, con los soldados con que contaba, se pondría sobre las cercas de Madrid, se le rendiría la corte, y el país tendría un gobierno que, sin sangre ni disturbios, realizaría una mudanza política".¹⁷

Però aquests intents de pronunciament van anar fallant l'un darrera l'altre, ensems que l'empitjorament de la situació econòmica augmentava la capacitat de resposta del país. Després de Villarejo, la propera provatura fou realitzada a l'estiu del 1866, en una situació que el cònsol de França a Màlaga descrivia amb aquestes paraules: "Ferrocarrils en fallida, banques generals en liquidació, despeses de la trista guerra del Pacífic, efectes de les qüestions industrials d'Europa a causa de la guerra, quarantenes que paralitzen el comerç (...), collites que resten sense vendre".¹⁸ Curiosament, semblen haver estat els defensors del sistema, i no pas els conspiradors, els qui primer s'han adonat de les potencialitats revolucionàries que un cop d'estat podia tenir en aquestes circumstàncies i del risc d'una profunda commoció social.¹⁹ Potser això ajudarà a explicar la insòlita duresa que assolí la repressió d'aquests fets, amb 66 fusellaments, només a Madrid.

En la provatura següent en gran escala, la de l'estiu del 1867, Prim

16. V. ALVAREZ VILLAMIL i R. LLOPIS, *Cartas de conspiradores. La revolución de septiembre*, Madrid, Espasa-Calpe, 1929, p. 119.

17. E. GARCÍA RUIZ, *Historias*, Madrid, A. Bacaycoa, 1878, II, p. 695.

18. París, Arxiu del ministeri d'Afers Estrangers, *Correspondència Política dels Cònsols*, Espagne, 66 bis, fol. 222. Carta del 17 de juliol del 1866.

19. Narváez hauria dit que la revolta l'havia espantat més que qualsevol altra que hagués vist, "no por su importancia, sino porque veo en ella un carácter social que me hace temer por el porvenir de España", E. VERA Y GONZÁLEZ, *Pi y Margall y la política contemporánea*, Barcelona, La Academia, 1886, I, p. 820.

ja ha posat al manifest, al costat de l'habitual retòrica pseudo-revolucionària, alguna al·lusió als problemes reals del país ("Padece la agricultura, sufre el comercio, agoniza la industria") i ha ofert reformes que desperten un ampli ressò popular, com la supressió de consums i de quintes i la disminució de les contribucions. Però la veritat és que, al mateix temps, ha eludit de participar personalment en el moviment que s'havia d'iniciar a Catalunya, ja que sembla haver temut que se li escapés de les mans. Com diuen unes notes contemporànies, Prim no va voler entrar a Catalunya, on tots l'esperaven, "porque demasiado veía que, triunfando el *paisanaje*, la revolución hubiese ido más lejos de lo que él deseaba".²⁰ Els pronunciats es trobarien, però, davant uns ressos imprevistos. "A este vasto movimiento organizado sumáronse espontáneamente otras provincias en que la miseria hacía la vida insostenible, que venían a ayudar, sin saberlo él, los planes del general Prim. Entre estas provincias debe mencionarse la de Cuenca, en la cual había más de sesenta y cuatro mil braceros sin trabajo."²¹ La situació empitjorava. Simultàniament amb la contracció dels negocis s'aguditzava la crisi de subsistències. El blat, que el 1865 valia 18 pessetes l'hectolitre, havia pujat a 25 pessetes el 1867 i arribà a 33 pessetes (gairebé doblant el preu de dos anys abans) per la primavera del 1868.

Durant aquests anys de conspiració, Prim i els seus col·legues acabaren convencent-se que el règim era massa fort per a ensorrar-lo ells sols amb un grapat de soldats. Això els portà a acceptar gradualment la necessitat de col·laborar amb altres forces, més a l'esquerra, i d'organitzar alguna cosa que semblés una revolució —que s'hi assemblés prou per a assegurar-los l'ampli suport necessari per a imposar-se al règim—, però que fos alhora fàcilment controlable, de manera que no acabés produint transformacions socials fondes i irreversibles. Aquest acostament a l'esquerra s'inicià amb el pacte d'Ostende (agost del 1866), en què l'aliança amb els demòcrates s'establia sobre la base d'acceptar una assemblea constituent elegida per sufragi universal. A poc a poc les proclames i les consignes van adornant-se amb una retòrica que pretén d'ésser extremista, com la d'"abajo lo existente", però que resulta d'una ambigüitat total.

Per fi, el moviment que esclatà a Cadis el setembre del 1868 aconseguí d'estendre's a tot Espanya i assegurà el triomf a la coalició dels conspiradors. Si examinem de la vora aquest moviment, veurem que tot ell fa l'efecte d'un immens engany: d'un cop d'estat disfressat de

20. Aquestes notes manuscrites, que semblen de Pin i Soler (es troben als marges d'un exemplar que porta el seu ex-libris), són escrites com a comentari del llibre d'E. GARCÍA RUIZ, *La revolución en España*, París, Ch. Lahure, 1867.

21. CONRADO ROURE, *Recuerdos de mi larga vida*, Barcelona, "El Diluvio", 1925-1927, III, p. 80.

revolució, els organitzadors del qual han anat a cercar uns objectius molt concrets i limitats (enfonsar el govern per posar-se en lloc seu), i si, de passada, ha caigut la dinastia, és perquè ha estat prou inhàbil per a lligar la seva sort a un partit. Un cop aconseguit el que es proposaven, han passat ràpidament a frenar i controlar les forces que havien cridat per ajudar-los, per tal d'evitar que duguessin les coses més enllà.

He examinat un nombre considerable de proclames, butlletins revolucionaris i textos polítics de diverses juntes espanyoles,²² tractant d'establir quins foren els programes polítics proposats i, sobretot, de quina forma va produir-se en cada cas la presa del poder. El resultat és que s'hi troba una mecànica gairebé uniforme. Els primers dies apareix una junta provisional que excita el poble a la revolta, amb consignes d'un radicalisme extrem (la Junta de Valladolid, per citar un sol exemple, parlarà en el número primer del seu butlletí de "la libertad más omnímoda en todas las esferas y manifestaciones"), destinades a aconseguir una mobilització que garanteixi aquesta vegada el triomf, després de tantes provatures frustrades. La junta provisional de la capital de la província pren ràpidament les regnes del poder, dicta les primeres mesures revolucionàries (entre les quals acostumen a figurar l'"extinció" de la dinastia de Borbó i l'expulsió dels jesuïtes, que decidiran pel seu compte, per exemple, juntes com les de Valladolid i Palència) i s'assegura que la revolució s'estengui a tota la província, amb ordre i d'acord amb uns programes i unes regles establerts prèviament.²³

Immediatament després d'aconseguit el triomf, allora que hom prepara l'elecció de les juntes definitives, sorgeix el tema de la necessitat de defensar la revolució victoriosa dels seus enemics, que, curiosament, no es pensa que es puguin presentar sota un aspecte de forces reaccionàries, tal i com els pertocaria, sinó que sempre s'afirma que utilitzaran la tàctica d'atjar el poble amb falsos objectius extremistes. A gairebé totes les proclames es repeteix incansablement una paraula: "sensatez". Les exhortacions tendeixen invariablement a demanar que es conservi l'ordre i es respecti la propietat.²⁴

22. L'anàlisi que segueix es basa en una col·lecció de papers sobre la revolució del 1868, de l'arxiu de l'autor, que comprèn un total d'una cinquantena de proclames de molt diverses localitats, i exemplars dels Butlletins de 9 juntes revolucionàries i de 15 periòdics revolucionaris distints. A més, he examinat els textos publicats, com, per exemple, els de les proclames transcrits per V. BOZAL, *Juntas revolucionarias. Manifiestos y proclamas de 1868*, Madrid, "Cuadernos para el diálogo", 1968.

23. A la província de Valladolid, per exemple, la junta de la capital adreça una circular a tots els caps de partit, "autorizando a los alcaldes para hacer el levantamiento popular bajo la base de ¡Abajo los Borbones! ¡Viva la soberanía nacional!", *Boletín de la Junta revolucionaria de Valladolid*, núm. 1 (30 de setembre del 1868), p. 2.

24. Les cites es podrien multiplicar indefinidament. En els exemples que dono, em limitaré a citar la localitat, autoritat que signa i data de la proclama. La junta provisional d'Almeria exhorta el poble, el 29 de setembre, "que sigáis siendo lo que siempre, un pueblo honrado y trabajador; que hagáis en fin ver a nuestros detractores que la libertad absoluta es hermana del orden más admirable". Aquest mateix dia, el nou go-

Un exemple concret pot servir per a veure com funciona aquest esquema d'actuació. El dia 30 de setembre la junta de Mataró publica l'habitual proclama retòrico-revolucionària on es parla de salvar "la libertad, dignidad e independencia" del país. Dos dies més tard, el dia dos d'octubre, la mateixa junta s'apressa a publicar una segona proclama que diu: "Habiendo en los dos últimos días tenido que quedar la propiedad rural sin la vigilancia de los encargados de ella, por haber sido éstos llamados por la municipalidad para atenciones más urgentes, y permitiendo ya la tranquilidad de los ánimos que aquéllos continúen desempeñando el dicho su cargo, se hace saber al público que la Junta encarga la misma vigilancia que antes a los propios guardas de campo, los que quedan autorizados por ella para poder reprimir cualquier desmán y detener a cualquiera, sea de la clase que fuere, que atente contra la propiedad, el cual será desde luego sometido al tribunal competente, para ser juzgado conforme a ley"²⁵ Aquí l'eufòria revolucionària ha durat dos dies justos. Ha estat com una brevíssima festa, pasada la qual es recorda a tothom que les coses no han canviat substancialment i que l'ordre "social" existent serà defensat amb la mateixa fermesa que abans. Una cosa és extingir els Borbons i expulsar els jesuïtes, i una altra molt distinta pensar que es poden fer bromes amb la propietat privada.

Aquesta actuació a escala local és paral·lela de l'actuació seguida pel govern, des de Madrid. Els dirigents del moviment iniciat en aigües de Cadis trigaren molt poc a prendre les regnes del poder en les mans. Tot seguit que els vencedors d'Alcolea van haver entrat a Madrid, van fer que la junta revolucionària de la capital, que ells controlaven, nomenés un govern provisional de caràcter força moderat, davant l'es-

---

vernador militar, Carlos Palanca, s'adreça als mateixos habitants en una proclama on parla de "esta sensata y liberal poblacion". La junta de Múrcia felicita el poble, el dia 20 d'octubre, "por la sensatez", que "ha hecho de nuestra revolucion el pasmo del mundo civilizado". La de Càceres explica el 13 d'octubre que pensa en una llibertat i en un engrandiment nacional "fundado sobre la propiedad privada". La de Burgos, el 30 de setembre, afirma que per a aconseguir els objectius de la revolució "es indispensable que demos muestra, en el interregno que se prepara, de cordura y sensatez". La de Valladolid, el 3 d'octubre, es refereix a la "proverbial sensatez" dels habitants de la ciutat. La junta definitiva d'Alacant diu que cal demanar "sólidas garantías para la seguridad individual y para el derecho de propiedad" (9 d'octubre del 1868). A León, el nou governador civil recorda el 12 d'octubre que és "hombre de orden y de estricta legalidad", i que respectarà les opinions, sempre que no excedeixin els límits de la llei, mentre que l'endemà el governador de Palència exhorta els seus subjectes "que seáis pacíficos como sois honrados, que tengáis mucho y profundo respeto a las personas y a las cosas". La junta de govern de Sant Sebastià elogia els guipuscoans "por vuestro patriotismo, moderación y cordura" i proclama que "la libertad, en el orden social, es la seguridad de todos los intereses legítimos" (5 d'octubre). A Cuenca, el 30 de setembre, la junta es pronuncia per la "libertad hermanada con el orden". A Puigcerdà, des del primer dia, la junta exhorta: "respetad las personas, las propiedades y las oficinas públicas" (2 d'octubre), etc.

25. Proclama de la Junta revolucionària de Mataró, signada pel president, Josep Saurí, amb data dos d'octubre del 1868.

tupefacció de la majoria de les juntes provincials o locals, que es pensaven que, ja que feien la revolució, tindrien veu i vot en el moment que caldria triar un nou govern, ni que fos provisional.²⁶ El ministre de la Governació, Sagasta, adreçava el dia 9 d'octubre una circular als governadors civils i a les juntes provincials, en la qual es congratulava de la *templanza* que havia mostrat el poble i els advertia contra els enemics de la llibertat, que “se han ocultado tal vez para deslizarse y confundirse en las masas populares (...), poniéndose el disfraz de un ficticio y ardiente entusiasmo”, raó que el movia a recomanar que actuessin “manteniendo el orden a toda costa y entregando inmediatamente a la acción de los tribunales a los que, con cualquier pretexto, le turbasen”.²⁷ Curiós destí el d'aquesta revolució que des dels seus primers dies només sembla tenir enemics a l'esquerra. Quatre dies més tard, el 13 d'octubre, Sagasta demana que es nomenin ajuntaments i diputacions, com a pas previ per a una normalització institucional que permetrà de suprimir molt aviat les juntes i farà possible de tornar a un control centralitzat del poder.²⁸ En efecte, el 19 d'octubre la junta de Madrid acorda de dissoldre's i invita les altres del país a fer-ho, invitació que el govern s'apressa a convertir en decret de dissolució. Algunes, com la de Múrcia, ho faran tot seguit, reconeixent que no els resta res a fer.²⁹ D'altres, com la de Barcelona, atida pels federals, es resistiran una mica, però acabaran plegant veles.³⁰ La que més trigà a obeir fou la de Terol, dirigida per

26. La junta de Terol sembla haver estat la primera a protestar i la de València també s'ha apressat a fer-ho enèrgicament (JOAQUIM NADAL FARRERAS, *La actuación de la Junta revolucionaria de la provincia de Gerona*, en premsa, capítol I, nota 35). “La Revolución”, diari democràtic de Saragossa (núm. 4, 7 d'octubre del 1868), es queixa que la junta revolucionària de Madrid hagi nomenat un “directorio” pel seu compte. “¿Acaso esta junta es la espresión unánime de toda España para nombrar por sí y ante sí las personas que se han de encargar de la dirección de nuestra patria? ¿No tienen acaso los demás pueblos derecho para intervenir en este nombramiento?” (P. 1). La de Barcelona fa públic el 12 d'octubre que “se cree en el deber de manifestar su sorpresa y sentimiento por la falta de representación en él de uno de los tres elementos liberales del país” (al govern hi havia quatre progressistes i cinc unionistes, però cap democràta) i anuncia que “esta junta se dispone a nombrar una comisión que vaya a Madrid a pedir explicaciones” (“Boletín oficial revolucionario de la provincia de Barcelona”, núm. 15 -12 d'octubre del 1868).

27. Reproduït al “Boletín Oficial de la provincia de León”, núm. 118 (12 d'octubre del 1868), p. 2.

28. “Boletín Oficial de la provincia de León”, núm. 121 (19 d'octubre del 1868), p. 1.

29. Junta revolucionària de Múrcia; proclama del 20 d'octubre del 1868. Si es té en compte que la dissolució de la Junta de Madrid era del dia 19, caldrà reconèixer que la de Múrcia ha reaccionat ben ràpidament.

30. “El Club de los federalistas (...), cuando se publicó el malhadado decreto de disolución, previendo lo que debía suceder, protestó enérgicamente y pidió a la Junta de Barcelona que no se disolviese, y obtuvo de ella formal promesa que no lo haría. Si la Junta, de la cual formaban parte republicanos, no cumplió su palabra y prefirió disolverse a entregar armas al pueblo y salvar la revolución, ninguna culpa tuvo en ello el Club de los federalistas. Los sucesos posteriores han demostrado evidentemente que la razón estaba de su parte.” D'un full solt del “Club de los federalistas de Barcelona”, datat el 22 de juliol del 1869.

un demòcrata.³¹ La veritat, però, és que la major part de les juntes semblen conscients que llur paper s'ha acabat, un cop que han assegurat el triomf del cop d'estat i han aconseguit de mantenir l'ordre en el difícil període del trànsit. I fins i tot aquelles que mostren un major radicalisme, o reflecteixen la major politització del medi en què actuen, com passa amb la de Barcelona, posades a triar entre la submissió o una aventura autènticament revolucionària, de final imprevisible, optaran per sotmetre's mansament.

Potser els problemes més greus foren els que es produïren a Andalusia. No es tracta tant del fet que la junta de Jerez s'adreçà el 12 d'octubre a les de la resta del país, demanant que es pronunciï per una república federal, sinó que el moviment revolucionari ha remogut les tensions socials i ha fet que es plantegessin obertament els problemes del latifundisme, de l'explotació del peonatge camperol, de l'atur forçós i del dret al treball. En un periòdic republicà de Madrid trobem el 14 de novembre de 1868 una nota que diu: "Porque las provincias andaluzas, según dice un periódico, invocan el derecho al trabajo y piden aumento del jornal o salario, *El puente de Alcolea* acusa enérgicamente al Gobierno provisional de *débil* y de *quietismo*. Extremadamente afectado por las peticiones de las provincias de Andalucía (*el derecho al trabajo y el aumento del salario o jornal*), dice lleno de indignación, *que esto es ya triste, que esto no se puede sufrir*".³² Quan, pel desembre del 1868, Elie Reclus recorrerà Andalusia en un viatge de propaganda republicana, acompanyant Garrido, veurà a Jerez que els republicans han expulsat un home del partit per haver "violat la consigna establerta pel partit republicà d'ajornar la qüestió social fins a després d'implantada la república", i serà testimoni a Alora de l'espectacle dels camperols que acudeixen al miting armats d'escopetes, perquè "eren incapaços d'explicar-se que els haguessin convocats només a escoltar uns discursos, per a tornar-se'n després tranquil·lament a casa" i que han d'ésser dissuadits de manera molt dramàtica de llur intenció d'assaltar la presó per deslliurar els companys tancats per motius polítics.³³ Seria justament de la "qüestió social" que naixerien les espurnes que encendrien el primer enfrontament armat amb el nou govern, a les barricades de Cadis.³⁴

31. E. RODRÍGUEZ SOLÍS, *Memorias de un revolucionario*, Madrid, Plutarco, 1931, p. 111.

32. "La Revolución", Madrid, núm. 2 (14 de novembre del 1868), p. 2.

33. ELIE RECLUS, *Impresiones de un viaje por España en días de revolución*. Aquest text va ésser publicat en versió castellana per la "Revista blanca" l'any 1932. He usat una còpia manuscrita de la traducció, la qual cosa m'impedeix de donar la paginació corresponent a la versió impresa a la revista.

34. L. MEJÍAS ESCASSY, *Las barricadas de Cádiz*, Cádiz, Imprenta de Arjona, 1869.

Les motivacions dels dirigents del cop d'Estat

La política espanyola era, els anys anteriors al 1868, un joc minoritari de grups dirigents: una ficció parlamentària en què el país *legal*, els electors que podien intervenir més o menys efectivament en la designació dels homes que havien de governar, no passaven d'unes 150.000 persones, en un país de 15.600.000 habitants. Aquesta xifra s'elevà des del 1864 a uns 400.000 electors, però només la meitat d'aquests votava efectivament. Per a entendre què significa això, bastarà dir que en cap de les eleccions anteriors a la revolució del 1868 el nombre de votants no va ésser superior al dels funcionaris que depenien directament dels ministeris. L'Espanya d'Isabel II era, doncs, una oligarquia constitucional.

Les mesures de control de la vida política, preses des del 1863, deixaven el joc parlamentari reduït en la pràctica a moderats i unionistes (de la Unió liberal, d'O'Donnell), i relegaven els altres dos grans partits, progressistes i demòcrates, a una plaça de comparses parlamentaris. D'aquests dos partits, el demòcrata sabia que no arribaria al poder més que per mitjà d'una revolució popular. El progressista, com ja hem vist, confià durant molt de temps en l'eficàcia d'un pronunciament que espantés la reina i la seva camarilla i els mugués a cridar-los al poder. Arribà un moment, però, en què acabaren desenganyant-se de les seves possibilitats d'èxit per aquesta via i s'aliaren a demòcrates i unionistes (exasperats també per les condicions especialíssimes en què González Bravo conduïa el joc parlamentari) per donar plegats un cop d'estat amb aires de revolució.

No negaré la importància d'aquestes motivacions estrictament polítiques en el joc conspiratori, ni posaré en dubte que cada un dels capitosts actués de la més absoluta bona fe, convençut que la seva fórmula era la millor per al país (a més d'ésser-ho, indiscutiblement, per a ell i per als seus amics). Penso, però, que la crisi del capitalisme espanyol en els anys seixanta contribuï molt a fer que aquests homes prenguessin consciència de la necessitat d'un canvi a fons. Una carta de Madoz a Prim, del 12 de gener del 1867, serveix per a advertir el funcionament dels mecanismes d'aquesta presa de consciència. Madoz escriu: "La situación del país, mala, malísima. El crédito, a tierra. La riqueza rústica y urbana, menguando prodigiosamente. Los negocios, perdidos, y no sé quién se salvará de este conflicto. Yo hago prodigios por salvar la *Peninsular*; pero te aseguro, querido Juan, que ni como ni duermo. Bien puedo decir que paso los peores días de mi vida. Nadie paga, porque nadie tiene para pagar. Si vendes, nadie compra, ni aun cuando des la cosa por el cincuenta por ciento de su coste. La España

ha llegado a una decadencia grande, y yo, como buen español, desearía que hubiese medios hábiles de levantar el prestigio y dignidad de este pueblo, que merece mejor suerte. No habiendo grande abnegación, grande desinterés, grande patriotismo en todos los progresistas y demócratas, podemos decir que hemos contribuido todos al aniquilamiento de España".³⁵ Podem advertir en aquest text com es passa de l'experiència quotidiana d'un home de negocis que tracta de salvar la seva empresa a considerar la situació del país i, d'ací, a pensar en la necessitat de menar una acció política contra els equips de govern, els quals hom suposa responsables de la crisi general del país. La mateixa carta ens servirà encara per a fer algunes reflexions sobre la sinceritat de les promeses revolucionàries dels caps progressistes. La "Peninsular", que no deixa dormir Madoz, preocupat per salvar-la, és una empresa d'assegurances contra les quintes. ¿Podrem creure en la sinceritat amb què aquests mateixos homes prometen l'abolició de les quintes, per tal de mobilitzar el suport popular?³⁶

La crisi general dels negocis, i en especial la dels ferrocarrils, ha hagut d'afectar per força els polítics espanyols, que s'hi trobaven molt lligats. Si mirem els consells d'administració de les companyies ferroviàries espanyoles el 1873, ens trobarem que són plens de figures de la política. El qui seria cap del govern provisional revolucionari, el general Serrano, era president del consell d'administració dels ferrocarrils del Nord.³⁷ Sagasta, ministre de la Governació, també estava molt lligat als interessos ferroviaris: era enginyer i va començar la seva vida activa treballant a la línia de Valladolid a Palència;³⁸ el 1873 el trobem com a president del consell del Ferrocarril de Sevilla a Jerez. Nicolás María Rivero presidia el d'Almansa a València i Saragossa i era membre del consell del de Saragossa a Pamplona i Barcelona. Una de les companyies més "politzades" sembla haver estat la del ferrocarril de Medina del Campo a Zamora i d'Orense a Vigo (M.Z.O.V.). Al seu consell d'administració, podem trobar-hi, amistosament barrejats, revolucionaris i monàrquics conservadors: el presideix Cánovas del Castillo, i l'acompanyen Martos, Caballero de Rodas, Elduayen i cinc altres ex-ministres i ex-diputats. Barzanallana presidia el ferrocarril de Langreo, i Montero Ríos, el "Ferrocarril compostelano de Santiago a Carril". Al de Sevilla a

35. ALVAREZ VILLAMIL i LLOPIS, *Cartas de conspiradores...*, p. 274-275.

36. NÚRIA SALES, *Servei militar i societat a l'Espanya del segle XIX*, "Recerques", I (1970), p. 174. En els dies immediats al triomf de la revolució, quan encara cal transgir amb les pressions populars i no es parla de quintes, "La Peninsular", es dedica a fer rifes de cases (anuncis a "El eco nacional", de Madrid, 24 de desembre del 1868, i a "El cascabel", també de Madrid, el dia primer d'octubre de 1868).

37. Les relacions entre polítics i companyies ferroviàries han estat deduïdes de l'examen dels consells d'administració el 1873, publicats per l'"Anuario de los ferro-carriles. Año primero (1874)", i han estat completades amb fonts biogràfiques diverses.

38. N. RIVAS, *Sagasta*, Madrid, Purcalla, 1946, p. 18-19.

Córdoba, dels financers francesos germans Pereire, hi trobem Víctor Balaguer. Al consell de M.Z.A. i al costat del baró de Rothschild, personatges de tanta influència com Ros de Olano i el marquès de Salamanca. Al Nord acompanyen Serrano, Isaac Pereire i Manuel Alonso Martínez. Aquest darrer polític presideix també el F. C. de Ciudad Real a Badajoz y Almorchón a las minas de carbón de Bélmez, on trobem, al costat d'altres personalitats, José Canalejas y Casas, pare del futur president del govern d'Alfons XIII. El jove Canalejas, el polític, entraria cap al 1875 a fer de secretari d'aquesta mateixa companyia ferroviària. I el mateix any 1875 un altre futur president del govern espanyol, Silvela, es casava amb una senyoreta que duia els cognoms de Loring i Heredia, la qual cosa venia a significar poc menys que casar-se amb el ferrocarril de Córdoba a Málaga (els futurs ferrocarrils andalusos), propietat dels Loring i dels Heredia. Per cert que una germana d'aquesta mateixa senyoreta va casar-se, gairebé simultàniament, amb un altre polític destacat com era Esteban Collantes.

Algunes d'aquestes relacions político-ferroviàries eren anteriors al 1868. Altres han estat establertes immediatament després, d'acord amb l'aguda observació de Sánchez de Toca, que ens assegura que els oligarques del capitalisme van llançar, aquests anys, la xarxa "sobre nuestras clases directoras y sobre todos los ramos de la Hacienda y los servicios públicos en los departamentos ministeriales y en las corporaciones gestoras de provincias y ciudades".³⁹ El fet és que, des de mitjan segle XIX fins al 1931, almenys, els lligams entre les companyies ferroviàries i els successius governs espanyols han marcat profundament el curs de la nostra història política. La cosa començà amb la construcció de les línies, quan, d'acord amb una estimació de maig del 1868, "fue indispensable subvencionar las vías con sumas cuyo total, ascendente a la enorme cantidad de *mil trescientos millones*, creó al tesoro la penosísima crisis enunciada (...). Así se concedió a las empresas multitud de auxilios indirectos, que representan una suma todavía mayor que aquélla".⁴⁰ I, si hem de creure aquest crític hostil a les companyies, "el servicio de vías es tan defectuoso como caro; de suerte que, lejos de favorecer el desarrollo de la agricultura i la industria, ha motivado el restablecimiento de las galeras i carros de transporte, fenómeno de que sólo España ofrece ejemplo en el mundo".

Alguna cosa hi ha de veritat en aquest quadre carregat de tintes

39. J. SÁNCHEZ DE TOCA, *Reconstitución de España en vida de economía política nacional*, Madrid, J. Ratés, s.a. [1911].

40. Aquest fragment procedeix d'un full atapeït de text i titulat *Organización del crédito territorial. Auxilios a las empresas de ferro-carriles*, signat per Bernardo Quirós de Estrada, a Leipzig, el 23 de maig del 1868. El full, ferotgement hostil al capital francès i a aquells que li donen suport, sembla inspirat pel govern prussià. L'exemplar utilitzat és de l'arxiu de l'autor.

negres. Sabem que les companyies ferroviàries anaven malament aquests anys i que llur tràfic minvava. Ja hem dit que passaren moments difícils; però la situació s'agreuà des del moment en què se'ls tancaren les portes de la borsa de París. La cotització de les accions de les tres principals companyies ferroviàries catalanes a la borsa de Barcelona ens donarà bona idea del que passava.⁴¹

	F.C. de Saragossa a Barcelona	F.C. Barcelona a França	F.C. Tarragona a Barcelona
1861-62	68,5	77,3	86,6
1862-63	67,5	77,1	84,5
1863-64	52,5	70,1	74,1
1864-65	34,5	49,5	58,0
1865-66	14,5	17,5	19,0
1866-67	8,7	13,6	14,0
1867-68	9,4	14,6	14,2

Les proporcions del desastre (que, com es pot veure, començà bastant abans de la crisi del 1866) són impressionants. Que en aquests moments les companyies s'havien d'adreçar al govern espanyol per a demanar-li suport i ajuda sembla clar. També ho és, si examinem la legislació ferroviària d'aquests anys, que no van trobar-ne gaire. I no és que el govern els refusés ajuda per escrúpols morals. L'equip que presidia González Bravo és dels menys sospitosos d'excés d'honestetat que es puguin trobar a la història contemporània espanyola, fins al punt que el crític hispano-alemany de qui parlàvem abans podia dir: "Hemos llegado a una época, la más vergonzosa de nuestra historia. Jamás España descendió a un nivel moral tan bajo", denunciant que els càrrecs de govern eren ocupats per gent sense escrúpols, comptant-hi fins i tot "el Rei, íntimamente unido a este conjunto asqueroso, que (...) imprime en su rejia frente el sello de la deshonra". No és sense motius que la revolució del 1868 va fer-se en demanda d'una "España con honra".

El món dels negocis era ben conscient que les coses anirien d'una altra manera si triomfaven els conspiradors del 1868. N'és una prova el que va esdevenir-se immediatament després: "En la Bolsa de París ha ocurrido ayer un hecho sin ejemplo en los fastos revolucionarios. El día que se anunciaba en ella el triunfo de la revolución de Madrid, la deuda interior, la exterior y los billetes del tesoro, en vez de sufrir una baja

41. Aquestes cotitzacions són tretes dels "Almanaque[s] del Diario de Barcelona". La forma en què s'hi publicaven ha obligat a establir les mitjanes des del primer d'octubre de cada any al 30 de setembre de l'any següent, en comptes de fer-les per anys civils. Això vol dir, per exemple, que les xifres corresponents a 1861-62 són les mitjanes del període que va del primer d'octubre del 1861 al 30 de setembre del 1862.

considerable, como sucedió siempre aquí en semejantes casos, experimentaban una alza notable".⁴²

Aviat podrien començar a pujar també les accions de les companyies ferroviàries, ja que el govern revolucionari començà a preocupar-se immediatament de llur sort. El dia 7 de novembre era publicat un decret que disposava la constitució d'un fons especial d'auxilis a les empreses de ferrocarril i creava una comissió que informés sobre la manera d'atorgar i procurar aquestes ajudes, directes i indirectes.⁴³ El dia 3 de desembre eren suspeses unes mesures restrictives dictades pel desembre del 1866 i hom deixava les companyies en llibertat de "poner en vigor las tarifas y contratos que consideren convenientes". Les coses, a més, sembla que es feien de pressa, ja que el 22 de gener del 1869 fou publicat un decret per a la distribució del fons d'auxilis.

El cas és que, des de la revolució, la marxa desastrosa de les companyies va començar a redreçar-se. Ens ho confirmarà l'observació de la borsa de Barcelona, basant-nos en les tres mateixes companyies que examinàvem abans:

	Saragossa a Barcelona	Barcelona a França	Tarragona a Barcelona
1867-68	9,4	14,6	14,2
1868-69	6,7	13,9	15,0
1869-70	10,5	22,2	24,2
1870-71	10,6	29,4	30,5
1871-72	14,6	40,7	52,1

42. Traducció d'una notícia publicada al periòdic francès "La Liberté", reproduïda al "Boletín Oficial de la Junta revolucionaria de Palencia", núm. 2 (5 d'octubre del 1868). Gabriel Tortella ens diu que la cotització de les obligacions de les companyies ferroviàries a la borsa de París va pujar els darrers mesos del 1868 i que tota la premsa financera francesa, malgrat la seva moderació política, va acollir amb aprovació i alegria el moviment revolucionari d'Espanya. "Ferrocarriles, economía y revolución", a C. E. Lida i I. M. Zavala (eds.), *La revolución del 1868. Historia, pensamiento, literatura*, p. 135.

43. Aquestes notícies sobre promulgació de mesures legals procedeixen del ja esmentat "Anuario de ferro-carriles", p. 26-27. La disposició de 7 de novembre del 1868 determinava que les companyies ferroviàries tindrien un representant a la comissió que havia d'informar sobre la manera d'atorgar els auxilis econòmics, però una nova disposició, del 20 de novembre, augmentava els representants de les companyies a tres. Segons les notícies que ens dona Rondo E. Cameron, degueren ésser quatre: un representant de cada una de les tres grans companyies del Nord, M.Z.A. i Saragossa, Pamplona, Barcelona, i un quart en representació de totes les altres. Com a conseqüència, més de la meitat dels subsidis aniria a parar a mans de les tres grans companyies i un 80 % a companyies amb capital francès. De fet, no sembla que l'ajut hagi estat considerable, a causa de les dificultats financeres del Govern, però serví almenys per a permetre la represa de la negociació de valors espanyols a la borsa de París. RONDO E. CAMERON, *France and the Economic Development of Europe*, p. 269.

No s'ha tornat a les eufòriques cotitzacions del 1861, perquè les il·lusions d'aquells dies no poden tornar, però es pot veure que el desastre comença a ésser superat.

No vull suggerir connexions causals immediates i exclusives entre aquests fets econòmics i les actuacions concretes dels polítics. No dic que els polítics que van fer la revolució es van aixecar en armes *únicament* per obtenir subvencions per a les companyies ferroviàries. Penso, però, que la mala situació d'aquestes companyies, que n'afectava molts de la vora, i la consciència que el govern era impotent per a posar remei a la crisi econòmica del país, van contribuir a fer més intransigents llurs actituds d'oposició i van afavorir l'entesa entre els diversos partits.

Però no voldria tampoc subvalorar la importància que pot tenir l'estudi de les relacions més o menys immediates entre capitalisme i política per a la història espanyola dels segles XIX i XX. El polític conservador que citava més amunt com a testimoni que les oligarquies capitalistes havien llançat les xarxes sobre el govern i l'administració des del 1868 ens assegura, a més, que aquesta situació encara s'agreujà en anys posteriors. "Al restablecerse la monarquía aparecieron de tal manera consolidados los estados posesorios de los grupos de banca y burguesía extranjera beneficiaria de las primeras concesiones, que en todo el resto del siglo no pudo ya acometerse aquí ninguna empresa importante en complementos ferroviarios o en otro orden de obras o servicios públicos, si tropezaba con el veto de aquellas oligarquías que se apoderaron de nuestros ferrocarriles, minas y otras explotaciones de servicios públicos."⁴⁴ "Todo nuestro desenvolvimiento económico de cincuenta años acá se ha efectuado espontáneamente, sin la intervención del gobierno, a menudo a pesar del gobierno".⁴⁵ A començaments del segle XX, quan s'escriuen aquestes paraules, la política espanyola era enterament dominada pels grans negocis. "Los partidos alternan en el poder como si fueran meras denominaciones distintas de una misma razón social."⁴⁶ Els caps polítics més destacats són als consells d'administració de les companyies, "en calidad de huéspedes ilustres o de patronos", amb la missió d'actuar com a agents d'aquestes en l'obtenció de mesures polítiques i concessions que les afavoreixin. "Al través de ellos, el poder plutocrático gobierna a los gobernadores. Resultan, por tanto, en esto invertidas las funciones de clase directora de la política; en vez de ser órgano del interés general de la nación, son embajadores de los empresarios".⁴⁷

No he fet més que indicar unes pistes que suggereixen unes direc-

44. J. SÁNCHEZ DE TOCA, *Reconstitución de España...*, p. 189-190.

45. *Ibid.*, p. 198.

46. *Ibid.*, p. 198.

47. *Ibid.*, p. 200-201.

cions que cal explorar. Ja he dit que per aquest camí no es poden escatir gaires coses sobre les causes econòmiques d'una revolució; però sí que se'n poden aclarir sobre els mòbils immediats dels dirigents d'un cop d'estat.

Recapitulació i suggeriments per a una interpretació

Aquest treball no és altra cosa que una exploració preliminar d'un terreny poc fressat. En acabar-lo, per tant, no són unes conclusions el que escau, sinó tan sols uns suggeriments per a una interpretació dels fets de setembre del 1868.

La primera gran onada de la industrialització espanyola, iniciada poc després del 1840, veié frenada la seva expansió cap al 1860. Hi hagué una pèrdua d'impuls que frenà el creixement de la indústria tèxtil (en bona part degut a causes externes, lligades al proveïment de cotó) i que afectà molt durament els ferrocarrils, que començaven aleshores l'explotació comercial. El malestar davant aquesta primera crisi general del capitalisme espanyol s'estengué àmpliament pels medis de l'oposició política al partit moderat, que controlava el poder, per raó de les estretes relacions que existien entre aquests polítics i el món dels negocis. Quan la borsa de París es tancà als valors ferroviaris espanyols, la urgència d'aconseguir unes mesures d'ajut per part del govern es féu apressant, i uns homes que veien aguditzats l'enverinament de llur oposició i la consciència de la desastrosa marxa del país a través de llurs contactes amb les activitats econòmiques més afectades per la crisi, es pogueren posar fàcilment d'acord per adoptar resolucions extremes. No sembla pas casual que un govern revolucionari, controlat per dirigents de les companyies ferroviàries, s'hagi apressat a concedir ajut econòmic a aquestes mateixes companyies.

Però, aquests polítics que havien hagut de recórrer a formulacions i actituds d'aparença revolucionària, per tal d'aconseguir el suport popular i evitar un nou fracàs, no pretenien gran cosa més que l'obtenció del poder i la realització de petites mesures de reforma política i econòmica. No tenien cap interès a subvertir la societat i no participaven gens ni mica de les preocupacions dels grups polítics més avançats, que s'interessaven per la situació de la classe obrera i pretenien de plantejar problemes com el del dret al treball. Abans de llançar-se a l'aventura del setembre del 1868 havien pres totes les mesures necessàries per tal d'ofegar qualsevol intent de propagació de l'incendi revolucionari. La forma en què acompliren la ràpida reorganització de la maquinària de l'estat, tallant d'arrel l'actuació de les juntes revolucionàries, delata un pla molt ben pensat i eficaçment dut a terme per un polític astut —i estretament lligat al capitalisme espanyol— com era Sagasta.

La crisi cíclica del 1866, el malestar econòmic engendrat per ella i agreujat pels problemes de subsistències apareguts al mateix temps, i els successos revolucionaris, de base popular, que van desenrotllar-se a bona part d'Espanya pel setembre del 1868 constitueixen una seqüència d'esdeveniments enllaçats per nexes causals. El que sembla dubtós és que aquesta seqüència —que representa l'aspecte més visible i extern de la revolució del 1868— sigui la que ens pot explicar millor el que va passar. Més essencial sembla la que enllaça la crisi de creixement del capitalisme espanyol (espanyol perquè es desenrotlla en territori peninsular, però totalment penetrat per interessos estrangers) amb l'actuació d'uns polítics lligats al món dels negocis, que van organitzar un cop d'estat per tal de posar remei als problemes més angoixosos que es derivaven de la crisi i per remoure els obstacles que dificultaven l'aparició d'una nova etapa de creixement.

El que va passar és que, malgrat l'èxit assolit en la tasca d'evitar que el cop d'estat es convertís en una autèntica revolució, els grups socials que li havien donat suport descobririen en els anys següents que les forces revolucionàries que havien contribuït a desvetllar (mal que fos amb la concessió d'unes llibertats democràtiques elementals que facilitaren, per exemple, el desenrotllament de les organitzacions obreres) resultaven incòmodes, ni que restessin al marge del poder, i creixien d'una forma amenaçadora. Això va fer necessària la rectificació del 1874. Més que una autèntica restauració de l'etapa pre-revolucionària, el cop d'estat del 1874 va ésser una correcció de la trajectòria seguida des del 1868. Cánovas completava i perfeccionava l'obra iniciada pels Prim, Serrano, Sagasta i companyia. Al cap i a la fi, revolucionaris del 1868 i restauradors del 1874 (ni gaire revolucionaris els uns ni gaire restauradors els altres) seien als consells d'administració de les mateixes companyies i tenien uns interessos comuns.

En dir això, no vull pas negar que el cop iniciat per Martínez Campos no s'oposés obertament a una evolució revolucionària que s'havia anat produint del 1868 al 1874. Ben al contrari. S'oposava a aquesta evolució per recomençar, sobre noves bases, el mateix que s'havia intentat fer partint del cop d'estat del 1868. La restauració del 1874 fou el segon acte de la pseudo-revolució de setembre del 1868. Un fet i l'altre no són sinó dues etapes d'un procés desfermat essencialment per una crisi estructural del capitalisme espanyol i encaminat a alleujar aquesta crisi i a afavorir la represa del creixement.

Que, a la vegada que aquestes forces que han actuat decisivament, tant el 1868 com el 1874, hi hagi tota una ebullició d'altres actuacions polítiques, que denuncien l'existència d'altres conflictes en el si de la societat espanyola, no és sinó molt natural. Com ha dit Gramsci, "un determinat moment històric-social no és mai homogeni, sinó, al con-

trari, molt ric en contradiccions".⁴⁸ "La realitat és rica de les combinacions més estranyes, i és el teòric qui ha de retrobar en aquesta mateixa estranyesa la prova de la seva teoria, *traduir* en llenguatge teòric els elements de la vida històrica i no, viceversa, la realitat presentar-se segons l'esquema abstracte."⁴⁹ Per a poder dur a terme aquesta tasca, cal distingir ben bé els diversos plans d'un esdeveniment. En el cas concret dels fets polítics del 1868, per exemple, resulta perillós tractar de simplificar-ne la interpretació usant un model esquemàtic que posa en relació malestar econòmic i esdeveniments revolucionaris. Les hipòtesis de treball proposades en aquestes pàgines voldrien ajudar a bastir un model interpretatiu més complex, la validesa del qual haurà d'ésser comprovada quan hom veurà si resulta o no útil per a organitzar les dades factuais (polítiques i econòmiques) que ens són conegudes i explicar les relacions entre elles. Allò que proposo no és una construcció, sinó un empostissat per a començar a bastir una interpretació més satisfactòria de l'anomenada revolució del 1868.

48. A. GRAMSCI, *Literatura y vida nacional*, Buenos Aires, Lautaro, 1961, p. 22.

49. A. GRAMSCI, *Passato e presente*, Torino, Einaudi, 1954, p. 59.